

Марта Богачевська-Хом'як

За обрієм інтелігенції

Жанр «Фестшрифту», поширений у Східній Європі, привніс свого роду філософську заглибленість у суть існування не тільки питанням, як сучасний світ сприймає ювіляра, а й тим, яке буде його місце, коли вже не він читатиме ці рядки. Ще далеко не час підбивати підсумки праці Брюховецького, але вже можна розглянути, яке місце він посідає серед своїх сучасників. З ювілеем Брюховецького збігається і шістнадцята річниця розпаду СРСР, що своєю чергою слугує приводом поновного розгляду цього політичного експерименту західними спостерігачами. Наново осмислюється поняття інтелігенції та її роль у розвитку своїх суспільств. Тепер, як і сто років тому, знову звинувачують інтелігенцію як у творенні тоталітарних систем, так і в їхньому занепаді. Залишимо на інший час питання, чому СРСР розпався, хоча може точнішим буде сказати, що цей конгломерат розлізся. Подивімося, чи наш ювіляр потрапляє до рубрики «інтелігенція», бо немає сумніву, що саме роль інтелігенції вважатиметься однією з вирішальних у подальшому розвитку подій.

Формувався Брюховецький ще за Союзу і був він офіційно «інтелігентом». Тобто вже за своїм існуванням наш ювіляр належить до однієї із тих верств народу, які принаймні у Східній Європі вважаються вирішальними – позитивними чи негативними – історичними чинниками.

Саме поняття «інтелігенція» – умовне та відносне, залежне від часу та навіть від аудиторії. Загалом можемо просто сказати, що це одиниці з формальною або неформальною освітою, яким

не надто залежить на матеріальному добробуті, а радше на осмисленні себе і свого довкілля. Зазвичай інтелігенція перебуває в опозиції до зорганізованих форм влади, висловлює свої погляди, але рідко має досить ресурсів чи організаційної моторності, щоб вести відкриту успішну війну з владою. Коли ж вона веде таку війну, то або програє, або сама перетворюється на владу, у випадку Росії – більш жорстоку за попередню. Інтелігенції звичайно приписуємо оптимістичну віру в краще майбутнє і в раціональну або, принаймні, зорганізовану науку. Інтелігенти виступають проти вузької спеціалізації і стратифікації як праці, так і життя. Назагал інтелігенція переконана у своїй правоті і в людській доброті... Поодинокі інтелігенти знають, що треба робити, але зазвичай довкілля не розуміє їхніх поглядів.

У Європі годі обійтись без інтелігенції, а в Східній Європі – й поготів. Тут можна легко заводити розмову про інтелігенцію, і ніхто не вимагатиме від вас уточнення терміна. Всі бо знають, хто і що є ота інтелігенція. Інтелігенція як ідентифікована частина народу особливо важлива в осмисленні змін, які зазнало дане суспільство, чи у таких народів, як український, що не зуміли пережити ті зміни так, як би хотілося. Тобто інтелігенція вважає себе якщо не провідником народу, то принаймні тими, хто осмислює, куди народу йти, чи куди йому краще було б піти, якби знаття. Інтелігенція заглиблюється в осмислення, в суть ідей, структуру подій і надструктуру ідеологій. Інтелігенція думає, пише, піддає все критичній рефлексії і зі своєї високої точки конструкції та деконструкції може дивитись як не в будучину, так углиб. Одначе, попри всі свої навіть шляхетні бажання, східноєвропейській інтелігенції важко впровадити свої ідеї у життя так, як бажалося, і не раз та не два її шляхетні ідеї оберталися проти неї самої.

Звідки взялось європейське поняття «інтелігенція»?

Як і генеза будь-яких племен, походження терміна «інтелігенція» заховане сьогодні в імілі уже порохнявіючої полеміки раннього XIX віку. Німці кажуть, що поняття і слово видумали вони, росіяни ж перечать, бо чейже в Росії витрачено найбільше чорнила у дискусіях навколо того, хто вона інтелігенція і чи позитивна вона чи абсолютно нікудишна, а то й деструктивна сила. Дискусія продовжується – інтелігенцією про інтелігенцію.

У сучасному світі поняття інтелігенції спопуляризував емігрант зі Східної Європи Людвіг Бернштайн Неміровський, відомий в історичній науці як Сер Люї Немір. 1946 року він виголосив доповідь, що вийшла відносно короткою книжкою під на-

звою «1848 – революція інтелектуалів». Історик намагався повернути зруйнованій Європі почуття власної гідності, віри у власні сили, щоб поновити втрачену гордість саме Європи. Мовляв, інтелігенція, науковці і творці культури таки доборолися до демократії у змаганні з тиранами зметених імперій, отож зробімо це знову. Згодом Ісая Берлін, ще один східноєвропейський інтелігент, народжений у Ризі, але російськомовний, що став репетитором у святая святих британської освіти – Оксфорді, – на своїй особі показав усі позитивні риси інтелігенції: любов до народу, прогресу та демократії, до цікавих бесід, дотепної критики влади і тих куйонів, що публікують нудні книжки. Берлін друкував мало, але цікаво, займався жанром старих «товстих журналів» і мав сильний вплив на студентів. (До певної міри, хоч посмертно, подібний вплив в Україні мають тих декілька есе, що належать Івану Лисяку-Рудницькому. Не дивно отже, що свою найдовшу статтю Лисяк присвятив революціям 1848 року.)

Революції 1848-го були революціями поетів і романтиків, що гинули з віршами на вустах. Революції не вдавались, але ідеали мирної демократії наростали практичними можливостями. Політики висміювали поетів-патріотів за невдачі, але поети навчилися впливати на події, а не тільки захочувати до них. В остаточному підсумку німці створили свою державу кров'ю та залізом, а не тільки романтичними закличками. Поляки та інші слов'яни також не обмежувалися поезією, а почали творити просвіти, кредитні спілки та інші досить практичні організації з підпільними боївками включно. Ну, а російська інтелігенція? Достатньо згадати Леніна, Троцького і того ж православного учня-семінариста Джугашвілі. Західні інтелектуали (тут треба також включити Фройда, котрий не сумнівався у своїй європейськості) розчаровувалися як політикою, так і філософією, перетворюючи першу на радикалізм, а другу – на психологію, соціологію, а згодом на маркетинг і десижен саенс. На Заході інтелігенція перестала бути рушієм нації і перетворилася на верству практичних творців держави, суспільства і культури.

На Сході Європи держави намагались контролювати інтелігенцію, нищили її або кооптували. І хоч ми говоримо про технічну інтелігенцію, і хоч в ССР навіть витворили термін «працююча інтелігенція», доба вільної, аматорської інтелігенції минула. Російська інтелігенція, ця горда собою і демонстративно не спеціалізована суспільна група, сьогодні раз по раз і наново демонструє свою безсилість, реальну і моральну.

Для американців, однак, інтелігенція не є samozрозумілим поняттям... В Америці – особливо у США – термін інтелігенція – не ключ до зрозуміння історичного розвитку країни. Америка розвивалася завдяки іншим рушійним силам, хоч і в США були свої інтелектуали і своя інтелігенція, яка нічим не поступалася східноєвропейській. Проте американці просто не помічали серед гамору розбудови своєї країни тих, кому не вдалося втілити власні ідеї у життя. Ще в 1960-х англомовні історики Росії мусили розлого пояснювати це слово – інтелігенція – навіть університетській публіці. І щойно тепер американські науковці починають відкривати свою «альтернативну інтелігенцію».

Українці діаспори мають своє бачення України й української інтелігенції. Воно побудоване на різних джерелах інформації і на великому сантименті. Та незалежно від того, чи то українська діаспора в Аргентині чи Замбії, усі вони колись – і то дуже часто – були змушені пояснювати своїм співрозмовникам, що і де є ота Україна. Тобто їм доводилося в додатку до свого законного громадянства ще й пояснювати про український народ, якого вони самі не так то і добре знали. Вони – вже не східноєвропейці за освітою – ставали східноєвропейськими інтелігентами, бо, вияснюючи співрозмовникам своє місце у світі, мусили осмислювати себе самих.

Хоч це болісно, але треба визнати, що загалом у світовій науці та політиці Україну сприймають крізь російські лінзи. Та хоч Україна нарешті не Росія, самі українці то з браку можливостей, то з відсутності джерел, то з потреби займатись іншими, більш нагальними справами, не вивчали як слід своєї історії... В Україні, навіть за часів Російської імперії, інтелігенція не відчувала такої сильної відірваності від народу, яку відчувала російська інтелігенція. Програмні статті, щоправда, писані гучнослівно. Але коли ми уважно розглянемо реальні програми навіть таких ультра-організацій, як галицька Організація Українських Націоналістів міжвоєнного періоду, нас вражатиме практичність цілей. Історична ОУН намагалася таки уможливити сільським хлопцям вихід із села, доступ до суспільного та економічного розвитку. Правда, ці вельми практичні цілі загорнуті в слова, що їх молодики вивчили в школі, слова романтичної інтелігенції. Це і є спосіб діяння усіх пригноблених груп, тут треба прискіпливіше глянути не тільки на їхні пишномовно писані маніфести, а й на те, що вони робили. Через незнання власної історії українці часто недооцінювали свої власні

можливості. Хоч принаймні раз у рік повторювали, «якби ви вчилися так, як треба...»

Я зустріла Брюховецького в Америці в останні дні Союзу, хоч іще не було однозначно проголосовано «Союзіві ні!» Брюховецький ходив американськими містами, нарікаючи на нашу американську кулінарну обмеженість: не міг знайти якоїсь тваринячої – коров'ячої чи свинячої – голови на студенець під старий Новий рік. І я подумала – от іще один східноєвропейський інтелігент, котрий краще за інших усе знає. Але Брюховецький не підтасувався під мою рубрику інтелігента, що до неї я маю упередження. Він не лише нарікав, а й таки знайшов те, що йому було треба, і то серед афроамериканської громади. Взагалі, хоч тоді його англійська мова не була надто вишліфованою, цей недохоп не стояв йому на заваді ходити там, де йому видавалося цікаво ходити. І він не думав, що може загубитися, а тим паче, що запопадливі американці будуть перейматися його долею.

Ми – американці українського походження – тоді турбувалися Україною. Ми знали, що не нам вирішувати її долю, але турбуватися – це святе діло інтелігенції, де б вона не була. Важливою була тоді турбота про запланований живий ланцюг через замерзлу Україну, щоб відмітити злуку земель 1919 року і знову заманіфестувати українську єдність у 1991 році. Це був відчайдушний і відважний крок, і я вважала його надто небезпечним. День 22 січня в Україні короткий, часи непевні, достатньо випадку, навіть без зловмисників (яких завжди вдосталь), і погибель на снігу однієї людини затьмарить грандіозний замах. Брюховецький також висловлювався критично щодо задуму. Він розумів, що жестами держава не будується. І тоді в мені зародилася підозра, що Брюховецький – не інтелігент.

Коли Брюховецький висунув ідею відродження Могиланки, весь проект створення нового університету в принципі з нуля міг ввижатися утопічною мрією інтелігенції. Він не мав запевненої підтримки будь-яких наукових інституцій, ані місцевих українських, ані західних. Пам'ятаю писання однієї з перших міжнародних угод та зустрічі з західними європейцями, котрі навіть не усвідомлювали собі, що вони перебувають у країні, де розташований географічний центр Європи. Був страх: чи буде це ще одна інституція, огорнена тільки крилами мрій і зігріта самими надіями?

Та Брюховецький повівся як неінтелігент, як і неінтелігентом був старший будівничий української науки Омелян Прицак,

коли успішно розбудовував Український Гарвард і не вельми успішно свій Східній Інститут у Києві.

Захопити ідеєю – живого ланцюга, чи науки, чи університету – легко. Втілити її в життя може тільки той, хто сам переріс «інтелігентщину» і знайшов інших, також здатних бачити реально життя поза красивими жєстами. Брюховецький знаходив людей, не сприймав відмов, умів залучати саме тих, котрі могли найкраще впоратися із завданням саме того дня. Він зумів просто сказати: «Треба, приходь!». У ті перші роки політичних декларацій він предметно доводив, що Україна давно залишила позаду добу маніфєстацій і красномовної інтелігенції. Брюховецький знайшов одне діло: спершу відчайдушне, потому мале, але таке, яке переросло всі сподівання і стало одним із багатьох наріжних каменів сучасної України. Брюховецький і сотні тисяч інших українців, таких же неінтелігентів, як і він, узялися за діло. Не обмежилися до закликів, до поезії, прекраснодушних жестів. Вони просто довели ділом, що Україні не потрібні дорожні карти, високі концепції, безкінечні розважання про стратегічні плани. В Україні є люди, які вміють розумно разом працювати.

Це неінтелігенти, як і неінтелігентом був один із героїв Степана Руданського, котрий на запит пана, де середина світу, впевнено вдарив своїм ціпком і сказав, що тут, де він стоїть. Щоправда, сам Руданський у розпуці з безсилості ліберальних реформ у Російській імперії покінчив із собою. Сьогодні надіємось, що такий Руданський знайде пораду для себе серед випускників кафедри психології Національного університету «Киево-Могилянська академія». І напише не Співомовки, а величавий роман про сучасну Україну, де не остання роль припаде Брюховецькому.

Це напевно станеться. Доказом того є факт, що коли президент НаУКМА вийшов на чолі своїх студентів на початок Помаранчевої революції, з ним ішли не молоді інтелігенти, а сформований народ і цілеспрямоване суспільство.

Я вдячна долі, що саме в роки розбудови Національного університету «Киево-Могилянська академія» була в Києві і могла особисто брати скромну участь у втіленні візії Брюховецького. А ще більше вдячна долі, що вже другий десяток років наявно бачу, як неупічно розвивається наукове життя України. Це в суті речі нескінченний процес, бо наука – на відміну від доби інтелігенції – ніколи й ніде не сміє бути закінченим процесом.